

Interpretation of the Revelatory Texts of the Inscriptions through the Narration of the Mihrab of the Jameh Mosque of Kerman

Seyed Majid Hashemi ¹, Mahdi Moafi Gever ^{*2}, Amir Hossein Shirdel ³

¹ Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran. m.hashemi@sru.ac.ir

^{*2} (Corresponding author) M.Sc. in Architecture Student, Department of Architecture, Saba Faculty of Art and Architecture, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. mahdimofafi@art.uk.ac.ir

³ Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. amirshirdel6645930@gmail.com

Article Info

Research Article

Issue 61

Volume 23

Page 108 to 127

Submission Date: 2025/10/01

Review Date: 2025/11/28

Acceptance Date: 2026/02/19

Publication Date: 2026/03/21

Keywords

Interpretation of Texts,
Spatial Narration,
Quranic Inscription,
Architectural Codes,
Mihrab of the Jameh Mosque of
Kerman.

Cite this article

Hashemi, S M, Moafi Gever, M and Shirdel, A H. (2026). Interpretation of the Revelatory Texts of the Inscriptions through the Narration of the Mihrab of the Jameh Mosque of Kerman. *Islamic Art Studies*, 23(61), 108-127.

[dori.net/dor/20.1001.1.](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.562669.2441)

***** ***/

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2026.562669.2441](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.562669.2441)

ABSTRACT

The inscriptions of mosques, especially within the space of the mihrab, are not merely decorative elements or visual ornaments, but possess a semantic and symbolic structure that acquires meaning in deep connection with spatial organization, ritual function, and the perceptual experience of the audience. These inscriptions, through the selection of Quranic verses, their placement, textual sequence, and their relationship with other physical elements, function as a spatial text and enable multi-layered interpretative and narrative readings. The present research aims to examine the interpretative and narrative capacities of the inscriptions of the mihrab of the Jameh Mosque of Kerman, and seeks to explain the role of these inscriptions in shaping meaning and guiding the sacred experience of the audience. The research method is qualitative, based on an interpretive and historical approach. Data have been collected through documentary studies, field observations of the mihrab space, and interpretive analysis of Quranic verses. The findings indicate that the purposeful arrangement of verses, the meaningful sequence of texts, and the spatial positioning of the inscriptions in the mihrab of the Jameh Mosque of Kerman provide the context for the formation of a continuous semantic narrative that represents fundamental concepts such as prophethood, Imamate, and divine guidance within a coherent framework. Accordingly, the mihrab of the Jameh Mosque of Kerman can be considered as a platform for spatial narration and sacred signification in Islamic architecture.

Research Objectives:

1. Moving beyond a merely formal perspective and addressing the semantic and narrative layers of religious architecture.
2. Analyzing the manner of conveying sacred concepts within the physical structure of the Jameh Mosque of Kerman.

Research Questions:

1. What is the narrative and interpretive function of the inscriptions in the spatial structure of the Jameh Mosque of Kerman?
2. What narrative and concept do the inscriptions of this mihrab convey?

Introduction

Islamic architecture and art, as the most prominent expression of Muslim religious culture, have always found meaning in a close connection with divine revelation and Quranic teachings. An architecture that manifests not only in a beautiful physical form aligned with artistic aesthetic principles but also as a meaning-giving medium and a platform for remembrance, sacred knowledge, and the transmission of divine values (Aliabadi, 2007; Nasr, 1996). In this school, the transmission of spiritual messages is not limited to the overall structure of buildings but is crystallized in details such as calligraphy, lighting, geometric patterns, and especially Quranic inscriptions. Elements that play an effective role in distinguishing Islamic architecture from other architectural systems (Noghrekar, 2023; Noghrekar et al., 2008).

Among Islamic buildings, mosques, as the focal point of the spiritual and intellectual life of the Muslim community, hold a unique position. These spaces, in addition to their devotional function, serve as a platform for religious education, social interaction, dispute resolution, and the perpetuation of collective memory and identity (Hashemi Toghroljerdi & Maraashi, 2018). The presence of artistic elements such as calligraphy, vegetal and geometric patterns, meaningful light, and especially Quranic inscriptions, causes the mosque's space to transcend a merely physical level and become a spiritual and experiential realm for the audience. Elements that, through their inherent messages, separate humans from everyday life and call them to contemplation, reverence, and servitude (Hillenbrand, 2021; Shayestehfar, 2005).

Inscriptions in Islamic architecture, especially in religious buildings, have a role beyond decoration and can be considered as the link between form and meaning in sacred space. These inscriptions, which often bear Quranic verses, invocations, hadiths, and sacred names, in interaction with calligraphy and decorative patterns, provide a context for reflecting on the inner meanings of revelatory texts (Hashemi Toghroljerdi et al., 2023; Shariat, 2007). Among these, the Thuluth script, due to its visual flexibility, dynamic curves, and combinability with decorative elements, has a prominent presence in religious inscriptions (Fazaeli, 1983). The placement of these inscriptions is also not accidental and has been done in locations with symbolic significance such as the mihrab, the dome's drum, iwans, and entrances. This leads to the integration of physical form and meaning in architectural space (Sabetnia, 2011).

On the other hand, Islamic architectural inscriptions can be regarded as historical and semantic media that, in the absence of modern communication tools, undertook the task of conveying religious concepts, recording ideas, and preserving cultural memory (Shayestehfar, 2005). These sacred writings in the sacred space of the mosque not only

served as reminders of revelatory teachings but also played an active role in guiding the mental and spiritual state of the audience (Hashemi Toghroljerdi & Maraashi, 2018). In some cases, the concepts embedded in the inscriptions have been transmitted in a coded manner through the specific arrangement of verses, semantic ordering, or metaphorical language. An approach that, while preserving the message amid historical transformations, enables multi-layered and interpretative readings (Faghfoury & Balkhari Qahi, 2014).

In this framework, the Jameh Mosque of Kerman, as one of the oldest and most important historical mosques in Iran (Pope, 2008), is a valuable context for studying the connection between revelatory texts and architecture. Especially the mihrab of this mosque, with its specific arrangement of Quranic inscriptions and their artistic and interpretive composition, provides a considerable capacity for an interpretative reading and narrative analysis within the spatial context. However, a review of previous studies shows that most research has focused on the visual, calligraphic, or historical aspects of these inscriptions. Birami and Farrokhfar (2017) classified Kufic and Mu'allaq scripts, and Ahmadzadeh et al. (2018) examined Quranic themes in relation to construction and restoration periods, without attention to the interpretative layers and semantic structure of the inscriptions in connection with the space. Also, Samanian et al. (2021), by focusing on geometric patterns and decorative structure, highlighted the formal aspects of the building. Meanwhile, the interpretative and narrative reading of the inscriptions within the spatial context of the mihrab has not yet received due attention.

Accordingly, the present research attempts to examine, through interpretive and historical analysis, the relationship between revelatory texts, the arrangement of inscriptions, and the spatial experience of the audience in the mihrab of the Jameh Mosque of Kerman, and to explain the role of Quranic inscriptions as a meaning-making and identity-forming factor in the architecture of the Jameh Mosque of Kerman.

Conclusion

The present research, focusing on the interpretative reading of the inscriptions of the mihrab of the Jameh Mosque of Kerman, demonstrated that these inscriptions function beyond mere decorative elements, within a narrative and meaning-making framework in the architectural context. The findings indicate that the selection of verses, their arrangement, and the calligraphic styles of the inscriptions enable the delineation of a conceptual path from monotheism to prophethood and the Imamate of Imam Ali (AS), transforming the mihrab into an interpretive and narrative space for the audience.

From a theoretical perspective, this research, by emphasizing the role of inscriptions as an active medium in conveying meaning, considering their temporal context, shows that understanding religious works requires simultaneous attention to the revealed text, interpretive tradition, and spatial organization. Methodologically, the integration of textual, spatial, and interpretative analysis offers a complementary model to conventional descriptive and aesthetic approaches and enhances the possibility of a multi-layered reading of religious architecture.

However, the difficulty of interpreting the intentions of historical architects and the limitation of written sources related to the Muzaffarid period are among the challenges of the present research. Therefore, the results should be considered within the framework of objective evidence and as one of the possible readings. It is suggested that in future research, the narrative structure of the inscriptions of contemporary mihrabs be examined comparatively, and a sociological analysis of the historical audiences of mosques be considered in order to gain a deeper understanding of the semantic experience of the space.

References

The Holy Qur'an.

Abeddoost, H., & Kazempour, Z. (2016). Tahlil-e risheha va mafahim-e noghush-e hendesi-ye memari-ye doreh-ye Eslami dar honar-e kohan-e Irani. *Negarineh-ye Honar-e Eslami*, 3(10), 41–57. [in Persian]

Ahmadi, M., Farkish, H., Ahmadi, V., & Mirza Koochak Khoshnevis, A. (2020). Bazshenasi-ye rabete-ye ramzgan-e memari-ye masajed va keyfiyat-e hozur-e ghalb-e namazguzaran (Mored-e pazhouheshi: Masajed-e asr-e Safavi-ye Esfahan). *Farhang-e Memari va Shahr-sazi-ye Eslami*, 5(2), 51–74. [in Persian]

Ahmadzadeh, F., Noorsi, H., & Honardan, M. (2018). Bazshenasi va tahlil-e katieh-ha-ye Masjed-e Jame'-e Mozafari-ye Kerman. *Iranian Studies*, 4(11), 47–66. [in Persian]

Aliabadi, M. (2007). Hendeseh-ye javidan (ya hendeseh-ye asemani) dar memari. *International Journal of Engineering Science*, 18(5), 63–73. [in Persian]

Ansari, M. A. (2017). Ghadir-e Khom dar manabe'-e Ahl-e Sonnat ba tavajjoh be masaleh-ye vahdat-e moslemin. *Third International Conference on Humanities and Cultural Studies*. [in Persian]

Bayrami, R., & Farrokhfar, F. (2017). Motale'eh-ye ajza-ye kalbodi-ye katieh-ha-ye Kufi-ye Masjed-e Jame'-e Kerman bar asas-e karbord-e anasor-e basari. *Tarikh va Farhang*, 49(99), 33–66. [in Persian]

Faghfour, R., & Balkhari Qahi, H. (2014). Jaygah-e katieh-ha dar memari-ye Eslami va naghsh-e anhan dar boruz-e raftarha-ye ebadi. *International Conference on Sustainable City Architecture*. [in Persian]

Fayz Kashani, M. (1994). *Tafsir al-Safi*. Maktabat al-Sadr. [in Persian]

Fazaeli, H. (1983). *Ta'lim-e Khat*. IRIB Publications. [in Persian]

Goli, A., & Asadi, S. (2013). Naghsh-e tasvir dar ta'vil-e matn. *Pazhooreshha-ye Adabi va Balaghi*, 5, 31–46. [in Persian]

Hashemi Toghroljerdi, S. M., & Mar'ashi, S. (2018). Tajalli-ye shahr-e elm dar motoun-e moghaddas va namadha-ye hendesi-tazyini-ye Masjed-e Ganjali Khan-e Kerman. *Second National Conference on Documentation of Natural and Cultural Heritage*. [in Persian]

Hashemi Toghroljerdi, S. M., Javaheri, A., & Heydarpour, M. (2018). Karkard-e ejtema'i-ye vaqf va bana-ha-ye am-menhafa'eh: Olgou-ye paydar-e ehsan dar shahrsazi-ye Irani-Eslami (Mored-e moredi: Majmou'eh-ye Ganjali Khan-e Kerman). *Fourth National Conference on Architecture and Sustainable Urban Development*. [in Persian]

Hashemi Toghroljerdi, S. M., Naghrehkar, S., & Kowsar, F. (2023). Arzyabi-ye kami va keyfi az katieh-ha-ye ziyaratgahi-ye Shi'eh (Mored-e moredi: Bab al-Qibla ta Gonbadkhaneh-ye Haram-e Motahhar-e Emam Hosein (AS)). *Pazhooreshha-ye Memari-ye Eslami*, 11(3), 1–26. [in Persian]

Haskani, A. (1990). *Shavahed al-Tanzil*. Dar al-Mortaza. [in Persian]

Hillenbrand, R. (2021). *Memari-ye Eslami* (B. Ayatollahzadeh Shirazi, Trans.; 8th ed.). Rozaneh Publications. (Original work published 1994). [in Persian]

Jafari Fard, S. R., Habibollahi, M. H., & Hassanzadeh Sarvestani, H. (2022). Rabete-h-ye masjid ba omur-e mali va eqtesadi dar ayat-e Qur'an-e Karim. *Ma'rifat*, 31(292). [in Persian]

Kesfi, H. (1997). Tajalli-ye nam-e "Amir al-Mo'menin Ali (AS)" dar memari-ye Eslami. *Farhang-e Kowsar*, 4, 70–73. [in Persian]

Makarem Shirazi, N. (2008). *Tafsir-e Nemouneh*. Dar al-Kotob al-Islamiyah. [in Persian]

- Mohammadi Mozafar, M. H. (2014). Naqdi bar ta'vil-setizi-ye Ibn Taymiyyeh. *Pazhooheshnameh-ye Mazaheb-e Eslami*, 1, 29–44. [in Persian]
- Najafian, A., Ameri, H., & Qayoumi, S. (2010). Negahi neshaneh-shenakhti be vazheh-ye "Ayeh" dar Qur'an-e Karim. *Naqd-e Adabi*, 10, 157–204. [in Persian]
- Nasr, S. H. (1996). *Javanan-e Mosalman va Donya-ye Motajadded*. Tarh-e No Publications. (Original work published 1967). [in Persian]
- Naghrehkar, A. (2023). *Mabani-ye Nazari-ye Memari*. Payame Noor University Publications. [in Persian]
- Naghrehkar, A., Ranjbar Kermani, A. M., & Hamzenejad, M. (2008). *Darāmedi bar Hoviyyat-e Eslami dar Memari va Shahrsazi*. Ministry of Housing and Urban Development. [in Persian]
- Pope, A. U. (2008). *Shahkarha-ye Honar-e Iran* (N. Khanlari, Trans.). Elmi va Farhangi Publications. (Original work published 1938). [in Persian]
- Qara'ati, M. (2016). *Tafsir-e Noor*. Cultural Center of Lessons from the Quran. [in Persian]
- Sabetnia, A. (2011). *Jelveh-ha-ye Honari-ye Maktab-e Qajar dar Astan-e Qods-e Razavi*. Islamic Research Foundation of Astan-e Qods-e Razavi. [in Persian]
- Sadeghi Tehrani, M. (2011). *Al-Furqan fi Tafsir al-Qur'an bil-Qur'an wa al-Sunnah*. Farhang-e Eslami Publications. [in Persian]
- Samanian, S., Fizabi, B., & Mazaheri Rayni, H. (2021). Motale'eh-ye tatbiqi-ye noghush-e hendesi-ye tazyinat-e Masjed-e Jame'-e Kerman ba Masjed-e Jame'-e Yazd ba ta'kid bar ivanha va voroudiha. *Negareh*, 59, 145–161. [in Persian]
- Shakeri, M., & Arman, H. (2017). Ta'sir-e namad-garayi dar memari-ye Eslami bar ijad-e hes-e ta'allog va hoviyyat-e makan. *First National Conference on Semiotics in Iranian Art with Emphasis on Indigenous Arts*. [in Persian]
- Shariat, Z. (2007). Tazyinat-e katieh'i-ye Astan-e Moghaddas-e Qom. *Motale'at-e Honar-e Eslami*, 7, 91–92. [in Persian]
- Shayestehfar, M. (2005). Naghsh-e tazyini va payam-resani-ye katieh dar memari-ye Eslami. *Ketab-e Mah-e Honar*, 89. [in Persian]
- Shojaei, S. M., & Matin, M. (2019). Tabyin-e neshaneh-shenakhti-ye ramzgan dar ravesgha-ye baznamayi-ye memari. *Arman-shahr Architecture and Urban Planning*, 29, 45–63. [in Persian]

Tabatabaei, S. M. H. (1999). *Tafsir al-Mizan* (S. M. B. Mousavi Hamedani, Trans.). [in Persian]

Taghipour, S., & Majdzadeh, N. (2024). Vakavi-ye ma'na-gara-ye karbord-e ashkal-e hendesi dar memari. *Pay-e Shahr*, 61. [in Persian]

Unaseri, J. (2004). Ta'sir-e tashayyo' bar abniyeh, amaken va ziyaratgahha-ye mazhabi-ye Iran. *Shi'eh Studies*, 7, 121–146. [in Persian]

Wilber, D. N. (1986). *Memari-ye Eslami-ye Iran dar Doreh-ye Ilkhanian* (A. Faryar, Trans.). Elmi va Farhangi Publications. (Original work published 1969). [in Persian]

تأویل متون و حیانی کتیبه‌ها با روایتگری محراب مسجد جامع کرمان

سید مجید هاشمی طغرالجردی^۱، مهدی معافی‌گور^۲، امیرحسین شیردل^۳

^۱ استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. m.hashemi@sru.ac.ir

^۲ (نویسنده مسئول) دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری صبا، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران. mahdimofai@art.uk.ac.ir

^۳ گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. amirshirdel6645930@gmail.com

چکیده

کتیبه‌های مساجد به‌ویژه در فضای محراب صرفاً عناصر تزئینی یا آرایه‌های بصری محسوب نمی‌شوند بلکه واجد ساختاری معناشناختی و نمادین هستند که در پیوندی عمیق با سازمان فضایی، کارکرد آیینی و تجربه‌ی ادراکی مخاطب معنا می‌یابند. این کتیبه‌ها با انتخاب آیات قرآنی، نحوه استقرار، توالی متنی و ارتباط با سایر عناصر کالبدی به‌مثابه متنی فضایی عمل کرده و امکان خوانش چندلایه تأویلی و روایت‌محور را فراهم می‌سازند. پژوهش حاضر با هدف بررسی ظرفیت‌های تأویلی و روایت‌گرایانه‌ی کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان انجام شده و در پی آن است تا نقش این کتیبه‌ها را در شکل‌دهی به معنا و هدایت تجربه قدسی مخاطب تبیین کند. روش تحقیق در این پژوهش کیفی و مبتنی بر رویکرد تفسیری و تاریخی است. داده‌ها از طریق مطالعات اسنادی، مشاهدات میدانی از فضای محراب و تحلیل تفسیری آیات قرآنی گردآوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که چنین هدفمند آیات، توالی معنادار متون و جایگاه فضایی کتیبه‌ها در محراب مسجد جامع کرمان زمینه شکل‌گیری نوعی روایت معنایی پیوسته را فراهم می‌آورد که مفاهیم بنیادینی چون نبوت، امامت و هدایت الهی را در قالب ساختاری منسجم بازنمایی می‌کند. بر این اساس می‌توان محراب مسجد جامع کرمان را به‌عنوان بستری برای روایت‌گری فضایی و معناپردازی قدسی در معماری اسلامی دانست.

اهداف پژوهش:

۱. عبور از نگاه صرفاً صوری و پرداختن به لایه‌های معنایی و روایی معماری مذهبی

۲. واکاوی نحوه انتقال مفاهیم قدسی در کالبد مسجد جامع کرمان

سوالات پژوهش:

۱. کارکرد روایی و تفسیری کتیبه‌ها در ساختار فضایی مسجد جامع کرمان چگونه است؟

۲. کتیبه‌های این محراب چه روایت و مفهومی را در بردارند؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۶۱

دوره ۲۳

صفحه ۱۰۸ الی ۱۲۷

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

تاریخ داوری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلمات کلیدی

تأویل متون،

روایت‌گری فضایی،

کتیبه‌نگاری قرآنی،

رمزگان معماری

محراب مسجد جامع کرمان.

ارجاع به این مقاله

هاشمی طغرالجردی، سید مجید، معافی‌گور، مهدی و شیردل، امیرحسین. (۱۴۰۵). تأویل متون و حیانی کتیبه‌ها با روایتگری محراب مسجد جامع کرمان. *مطالعات هنر اسلامی*. ۲۳ (۶۱)، ۱۰۸-۱۲۷.

[dori.net/dor/20.1001.1.*
*****.****.*/](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.562669.2441)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.
2026.562669.2441](https://doi.org/10.22034/IAS.2026.562669.2441)

مقدمه

معماری و هنر اسلامی به عنوان شاخص ترین بیان فرهنگ دینی مسلمانان همواره در پیوندی وثیق با وحی الهی و آموزه های قرآنی معنا یافته است. معماری که نه تنها در قالب کالبدی زیبا و منطبق با اصول زیبایی شناسی هنری بلکه به مثابه رسانه ای معنا بخش و بستری برای تذکر، معرفت قدسی و انتقال ارزش های الهی ظهور می یابد (علی آبادی، ۱۳۸۶؛ نصر، ۱۳۷۵). در این مکتب، انتقال پیام های معنوی صرفاً محدود به ساختار کلی بناها نیست بلکه در جزئیاتی همچون خوشنویسی، نورپردازی، نقوش هندسی و به طور ویژه کتیبه های قرآنی تبلور می یابد. عناصری که نقش مؤثری در تمایز معماری اسلامی از سایر نظام های معماری ایفا می کنند (نقره کار، ۱۴۰۲؛ نقره کار و همکاران، ۱۳۸۷).

در میان بناهای اسلامی، مساجد به عنوان کانون حیات معنوی و فکری جامعه مسلمانان، جایگاهی منحصربه فرد دارند. این فضاها افزون بر کارکرد عبادی، بستری برای آموزش دینی، تعامل اجتماعی، حل و فصل اختلافات، تداوم حافظه و هویت جمعی محسوب می شوند (هاشمی طغرالجردی و مرعشی، ۱۳۹۷). حضور عناصر هنری همچون خطاطی، نقوش گیاهی و هندسی، نور معنا بخش و به ویژه کتیبه های قرآنی سبب می شود فضای مسجد از سطحی صرفاً فیزیکی فراتر رفته و به عرصه ای روحانی و تجربه پذیر برای مخاطب تبدیل شود. عناصری که از طریق پیام های نهفته خود، انسان را از زیست روزمره جدا کرده و به تأمل، خشیت و بندگی فرامی خوانند (هیلن براند، ۱۴۰۰؛ شایسته فر، ۱۳۸۴).

کتیبه ها در معماری اسلامی به ویژه در بناهای مذهبی، نقشی فراتر از تزئین دارند و می توان آن ها را پیوند دهنده فرم و معنا در فضای قدسی دانست. این کتیبه ها که اغلب حامل آیات قرآن، اذکار، احادیث و اسامی مقدس اند. در تعامل با خوشنویسی و نقوش تزئینی بستری برای تأمل در معانی باطنی متون وحیانی فراهم می سازند (هاشمی طغرالجردی و همکاران، ۱۴۰۲؛ شریعت، ۱۳۸۶). در این میان، خط ثلث به سبب انعطاف بصری، منحنی های پویا و قابلیت ترکیب با عناصر تزئینی، حضوری شاخص در کتیبه های مذهبی یافته است (فضائی، ۱۳۶۲). جانمایی این کتیبه ها نیز تصادفی نبوده و در نقاطی با دلالت نمادین چون محراب، طوق گنبد، ایوان ها و ورودی ها صورت گرفته است. امری که به یکپارچگی کالبد و معنا در فضای معماری می انجامد (ثابت نیا، ۱۳۹۰).

از سوی دیگر، کتیبه های معماری اسلامی را می توان به مثابه رسانه ای تاریخی و معنایی تلقی کرد که در غیاب ابزارهای ارتباطی مدرن وظیفه ای انتقال مفاهیم دینی، ثبت اندیشه ها و پاسداری از حافظه فرهنگی را بر عهده داشته اند (شایسته فر، ۱۳۸۴). این نوشتارهای مقدس در فضای قدسی مسجد نه تنها یادآور تعالیم وحیانی بوده اند بلکه نقشی فعال در هدایت ذهنی و روحی مخاطب ایفا کرده اند (هاشمی طغرالجردی و مرعشی، ۱۳۹۷). در برخی موارد مفاهیم نهفته در کتیبه ها به صورت رمزگذاری شده و از طریق چینش خاص آیات، ترتیب معنایی یا زبان استعاره منتقل شده اند. رویکردی که ضمن حفظ پیام در بستر تحولات تاریخی، امکان خوانش های چندلایه و تأویلی را فراهم می سازد (فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۳).

در این چارچوب، مسجد جامع کرمان به‌عنوان یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین مساجد تاریخی ایران (پوپ، ۱۳۸۷)، بستری ارزشمند برای مطالعه پیوند میان متون وحیانی و معماری به‌شمار می‌آید. به‌ویژه محراب این مسجد که با چینش خاص کتیبه‌های قرآنی و ترکیب هنری و تفسیری آن‌ها، ظرفیتی قابل‌توجه برای خوانش تأویلی و تحلیل روایی در بستر فضا فراهم می‌کند. با این حال، بررسی مطالعات پیشین نشان می‌دهد که تمرکز اغلب پژوهش‌ها بر جنبه‌های بصری، خوشنویسانه یا تاریخی این کتیبه‌ها بوده است. بیرامی و فرخ‌فر (۱۳۹۶) به دسته‌بندی خطوط کوفی و معقلی پرداخته‌اند و احمدزاده و همکاران (۱۳۹۷) مضامین قرآنی را در ارتباط با دوره‌های ساخت و مرمت بررسی کرده‌اند. بی‌آنکه به لایه‌های تأویلی و ساختار معنایی کتیبه‌ها در پیوند با فضا توجه شود. همچنین سامانیان و همکاران (۱۴۰۰) با تمرکز بر نقوش هندسی و ساختار تزئینی، جنبه‌های فرمی بنا را برجسته کرده‌اند. این در حالی است که خوانش تأویلی و روایت‌محور کتیبه‌ها در بستر فضایی محراب همچنان مورد توجه قرار نگرفته است.

بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با تکیه بر تحلیل تفسیری و تاریخی، نسبت میان متون وحیانی، چینش کتیبه‌ها و تجربه‌ی فضایی مخاطب را در محراب مسجد جامع کرمان بررسی کند و نقش کتیبه‌های قرآنی را به‌مثابه عاملی معناپرداز و هویت‌ساز در معماری مسجد جامع کرمان تبیین نماید.

چارچوب مفهومی پژوهش

در پژوهش حاضر، تحلیل کتیبه‌های قرآنی محراب مسجد جامع کرمان بر پایه‌ی سه مفهوم کلیدی «تأویل»، «روایت‌گری فضایی» و «رمزگان معماری» سامان یافته است که تبیین دقیق آن‌ها برای فهم چارچوب نظری پژوهش ضروری است.

تأویل در این مطالعه به‌معنای عبور از سطح ظاهری متن و توجه به لایه‌های درونی و معنایی در پیوند با بستر تاریخی و فضایی آن‌ها به‌کار می‌رود. تأویل در این معنا نه به‌عنوان کشف نیت قطعی پدیدآورندگان تاریخی بلکه به‌مثابه امکانی برای خوانش معنا بر اساس شواهد متنی، چینش فضایی و زمینه‌ی تاریخی تلقی می‌شود (گلی و اسدی، ۱۳۹۲؛ محمدی مظفر، ۱۳۹۳). بدین ترتیب، تأویل ابزاری تحلیلی برای فهم چگونگی بازنمایی مفاهیم قدسی در فضای معماری است.

روایت‌گری فضایی ناظر بر فرآیندی است که در آن معنا نه صرفاً از طریق توالی خطی متن بلکه در بستر حرکت، مکث و مواجهه‌ی تدریجی مخاطب با عناصر فضایی شکل می‌گیرد. در محراب مسجد چینش کتیبه‌ها، ترتیب آیات، جایگاه آن‌ها نسبت به کالبد معماری و مسیر ادراک بصری، امکان شکل‌گیری نوعی روایت معنایی را فراهم می‌آورد که مخاطب در تجربه‌ی آن نقش فعال دارد (ثابت‌نیا، ۱۳۹۰؛ فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۳). در این پژوهش روایت‌گری فضایی به‌عنوان شیوه‌ای برای تحلیل پیوند میان متن، فضا و تجربه‌ی ادراکی مخاطب به‌کار گرفته شده است.

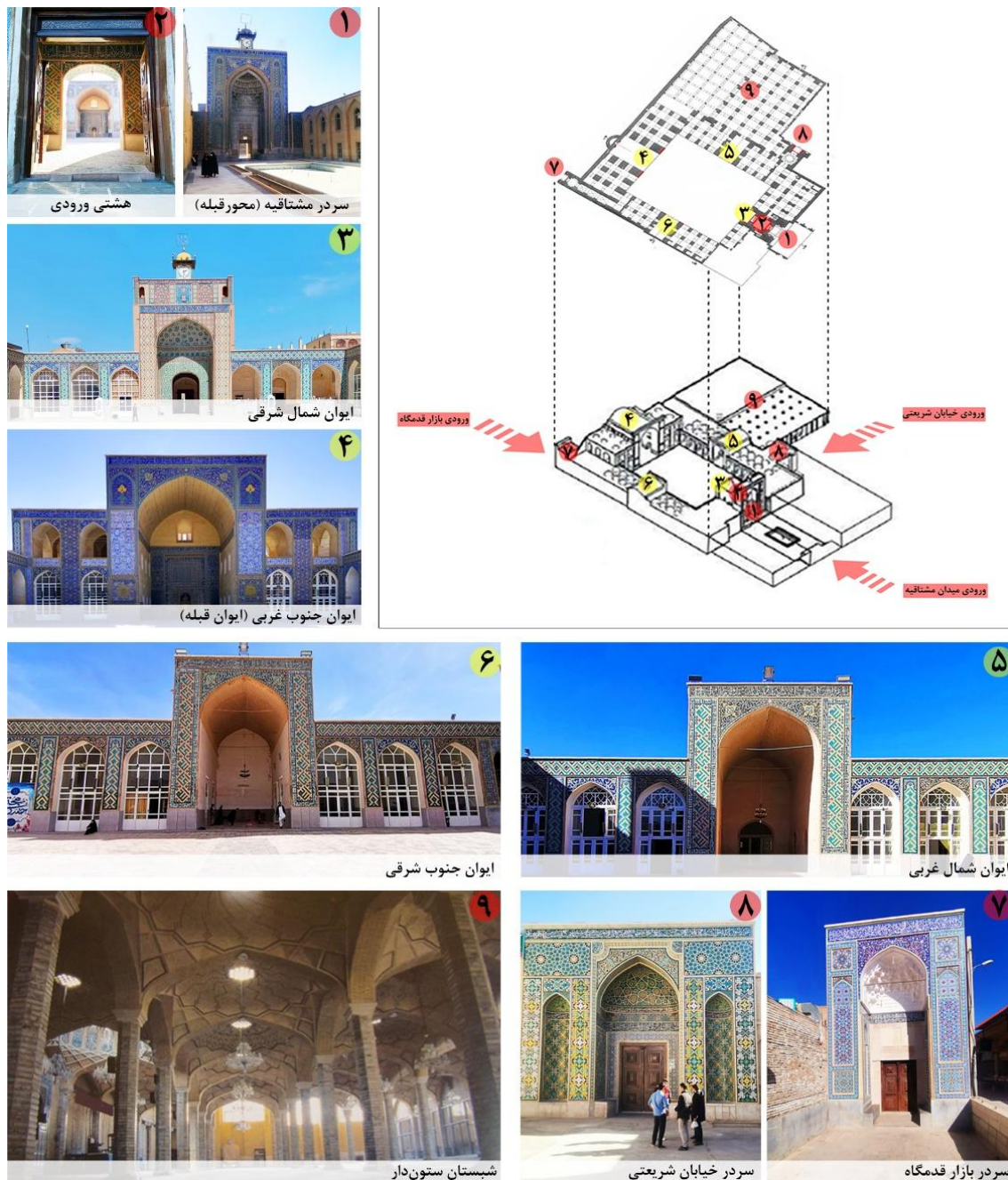
رمزگان معماری (معماری رمزگونه) نیز به مجموعه‌ای از نشانه‌ها، الگوها و قواعد معنایی اطلاق می‌شود که در عناصر کالبدی، تزئینی و نوشتاری معماری حضور دارند و امکان انتقال مفاهیم فراتر از معنای صریح را فراهم می‌سازند.

روش پژوهش

تصویر ۱. دیاگرام روش پژوهش. منبع: نگارندگان.

۱. مسجد جامع کرمان (مسجد جامع مظفری)

مسجد جامع مظفری کرمان، بنایی تاریخی متعلق به دوره آل مظفر (ویلبر، ۱۳۶۵) که در قلب بافت قدیمی شهر کرمان واقع شده است. این مسجد چهار ایوانی (تصویر ۲)، به عنوان یکی از مهم‌ترین نمونه‌های معماری مذهبی ایران، شناخته می‌شود. بنا در همجواری بازار مظفری جای گرفته و سه ورودی اصلی دارد که از جهات مختلف، مسجد را به بازار، خیابان شریعتی و میدان مشتاقیه متصل می‌کنند.

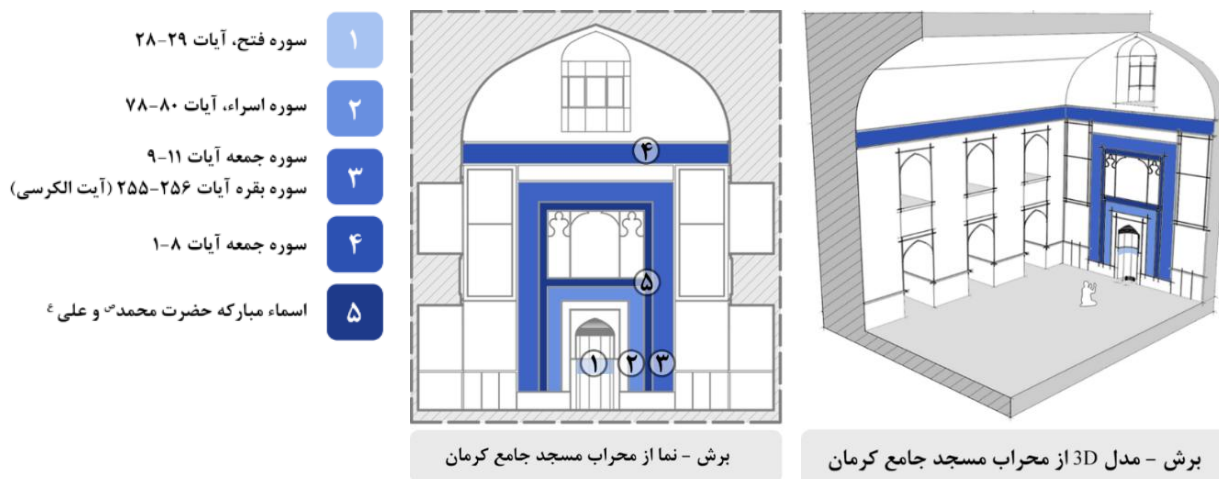

تصویر ۲. اجزای کالبدی مسجد جامع کرمان. منبع: نگارندگان

۲. کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان

محراب اصلی مسجد جامع کرمان در ایوان جنوب غربی بنا جای گرفته است (تصویر ۲، شماره ۴). محرابی که ساختار هندسی آن بر مبنای تناسبات دقیق مربع شکل گرفته و همین هندسه بنیانی قدسی برای روایت فضایی فراهم آورده است. مربع محراب در اینجا به منزله‌ی استعاره‌ای از زمین عمل می‌کند در حالی که طاق فوقانی با نورگیری تعبیه شده در بخش میانی خود، پیوندی معنوی میان زمین و آسمان ایجاد می‌نماید و تجربه‌ای نمادین از اتصال عالم خاکی با عالم قدسی را به مخاطب القا می‌کند (تقی‌پور و مجدزاده، ۱۴۰۳؛ عابد دوست و کاظم‌پور، ۱۳۹۵).

در این میان، کتیبه‌های قرآنی، بُعدی دیگر به این تجربه قدسی می‌افزایند. بر جداره‌های محراب، کتیبه‌هایی با خطوط ثلث و کوفی نگاشته شده‌اند که از یک سو جلوه‌ای بصری و هنری دارند و از سوی دیگر حامل پیام‌هایی ژرف و چندلایه‌اند. این کتیبه‌ها افزون بر معنای ظاهری که از طریق خوانش مستقیم واژگان آشکار می‌شود، دارای بطونی تفسیری‌اند که تنها در پرتو تأمل و بهره‌گیری از سنت‌های تفسیری و روایی قابل دستیابی است (جدول ۱). بدین ترتیب، محراب نه فقط عرصه‌ای برای نمایش مهارت خوشنویسی اسلامی بلکه بستری برای حضور و تأمل در معانی و حیانی تلقی می‌شود جایگاه دقیق هر یک از این کتیبه‌ها نیز به گونه‌ای سنجیده انتخاب شده است. به طوری که در بازنمایی سه بعدی و دیاگرام‌های تحلیلی، طیفی از رنگ‌های آبی برای تفکیک آن‌ها به کار گرفته شده است. این رنگ‌ها علاوه بر ایجاد وحدت بصری، به منزله شاخصی برای نشان دادن سطوح ارتفاعی و نیز بار معنایی متفاوت هر کتیبه عمل می‌کنند (تصویر ۳). بدین گونه، مخاطب نه تنها از طریق متن و معنا، بلکه با هدایت بصری نیز در مسیر خوانش روایت محراب قرار می‌گیرد.

تصویر ۳. جانمایی کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان در نما و فضا. منبع: نگارندگان

۳. روایتگری کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان

پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) جامعه اسلامی با مسئله تعیین جانشین روبرو شد. با وجود حکم الهی مبتنی بر ولایت و امامت حضرت علی (ع) در آیات ۳ و ۶۷ سوره مائده، جامعه آن زمان از پذیرش این امر الهی خودداری کرد (انصاری، ۱۳۹۶). در نتیجه این اتفاق، شیعیان در طول تاریخ همواره در تلاش بوده‌اند تا از حقانیت و جایگاه امیرالمؤمنین علی (ع) دفاع کنند و جانشینی ایشان را اثبات کنند. از این رو اعتقاد عمیق و باور قلبی به ولایت حضرت علی (ع) در جنبه‌های مختلف فرهنگی، ادبی، هنری و معماری جامعه شیعه نمود یافته است و نمونه‌ای برجسته از این تأثیر در معماری مساجد تاریخی مشهود است (کشفی، ۱۳۷۶؛ عناصری، ۱۳۸۳). در مسجد جامع کرمان با سازماندهی دقیق و هنرمندانه کتیبه‌های محراب، جایگاه والای حضرت علی (ع) به عنوان امیرالمؤمنین، جانشین و بهترین یار حضرت محمد (ص) به تصویر کشیده شده است. به‌منظور سامان‌دهی داده‌ها و ایجاد انسجام میان مؤلفه‌های متنی، فضایی و مفهومی کتیبه‌ها اطلاعات مربوط به هر یک از کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. روایتگری رمزگونه کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان. منبع: نگارندگان

ردیف	متن کتیبه	خط کتیبه	جنس کتیبه	کلیدواژه آیات
۱	سوره فتح، آیات ۲۸-۲۹	ثلث	سنگ مرمر	۱. پیروزی دین حق ۲. رسالت و هدایت ۳. گواهی الهی ۴. ویژگی پیامبر و یاران
	 قال الله تعالى هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا ﴿٢٨﴾ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا			
۲	سوره اسراء، آیات ۷۸-۸۰	ثلث	کاشی معرق	۱. اوقات نماز ۲. اهمیت نماز شب ۳. صداقت در اعمال ۴. درخواست از خدا برای قدرت یاری کننده الهی
	 أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا ﴿٧٨﴾ وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا ﴿٧٩﴾ وَقُلْ رَبِّ ادْخُلْنِي مَدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مَخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا ﴿٨٠﴾			
۳	سوره جمعه، آیات ۹-۱۱ و سوره بقره، آیات ۲۵۵-۲۵۶	سوره جمعه به خط ثلث و سوره بقره به خط کوفی (شیوه مادر و بچه)	کاشی معرق	الف) سوره جمعه: ۱. نماز جمعه ۲. اهمیت ذکر الهی ۳. فعالیت اقتصادی بعد از نماز ۴. جایگاه رزق الهی ب) سوره بقره:
	 سوره جمعه: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩﴾ فَإِذَا قُضِيَتِ سوره بقره: اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ			

۱. توحید و صفات خدا ۲. علم و قدرت الهی ۳. مالکیت مطلق خدا ۴. عدم اجبار در دین ۵. هدایت و ضلالت ۶. ایمان به خدا و کفر به طاغوت	 سوره جمعه: الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٠﴾ سوره بقره: مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿٢٥٥﴾ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ سوره جمعه: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِو وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ﴿١١﴾ سوره بقره: قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٥٦﴾ صَدَقَ اللَّهُ							
۱. تسبیح خداوند توسط عالم ۲. صفات الهی ۳. توحید ۴. نبوت (فضل الهی) ۵. نکوهش تکذیب آیات الهی ۶. معاد و روز حساب	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="376 943 684 1010">کاشی معرق</th><th data-bbox="684 943 971 1010">ثلث</th><th data-bbox="971 943 1310 1010">سوره جمعه، آیات ۸-۱</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="376 1010 684 1711"> بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾ هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٢﴾ وَآخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣﴾ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٤﴾ مَثَلُ الَّذِينَ حَمَلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِالْآيَاتِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٥﴾ قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ قُلْ إِنْ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾ </td><td data-bbox="684 1010 971 1711"> کاشی معرق </td><td data-bbox="971 1010 1310 1711"> کوفی بنایی </td></tr> </tbody> </table>	کاشی معرق	ثلث	سوره جمعه، آیات ۸-۱	 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾ هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٢﴾ وَآخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣﴾ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٤﴾ مَثَلُ الَّذِينَ حَمَلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِالْآيَاتِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٥﴾ قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ قُلْ إِنْ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾	کاشی معرق	کوفی بنایی	۴
کاشی معرق	ثلث	سوره جمعه، آیات ۸-۱						
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾ هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٢﴾ وَآخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣﴾ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٤﴾ مَثَلُ الَّذِينَ حَمَلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِالْآيَاتِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٥﴾ قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ قُلْ إِنْ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾	کاشی معرق	کوفی بنایی						
۱. اسلام ۲. شیعه	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="376 1711 684 1778">کاشی معرق</th><th data-bbox="684 1711 971 1778">کوفی بنایی</th><th data-bbox="971 1711 1310 1778">اسماء مبارک محمد و علی</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="376 1778 684 1924"></td><td data-bbox="684 1778 971 1924"> </td><td data-bbox="971 1778 1310 1924"></td></tr> </tbody> </table>	کاشی معرق	کوفی بنایی	اسماء مبارک محمد و علی				۵
کاشی معرق	کوفی بنایی	اسماء مبارک محمد و علی						
								

جدول ۱ با تمرکز بر متن آیات، محل استقرار، شیوه نگارش و مضامین محوری زمینه‌ای برای مقایسه و خوانش نظام‌مند کتیبه‌ها فراهم می‌آورد و امکان بررسی پیوند میان ساختار کالبدی محراب و محتوای متون وحیانی را مهیا می‌سازد. بر این اساس، تحلیل تفصیلی کتیبه‌ها در ادامه با اتکا به الگوی ارائه‌شده در جدول و در چارچوبی تأویلی و تفسیری انجام گرفته است.

۱.۳. کتیبه نخست (سوره فتح، آیات ۲۹-۲۸)

کتیبه‌ی نخست محراب مسجد جامع کرمان مشتمل بر آیات ۲۸ و ۲۹ سوره‌ی فتح است (جدول ۱، ردیف ۱). آیاتی که در آن‌ها اسلام به‌عنوان دین حق معرفی شده و ویژگی‌های یاران پیامبر(ص) با تعبیری چون «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ»، «رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» و «تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا» توصیف می‌شود. انتخاب این آیات در فضای محراب در پیوند با کارکرد عبادی و قدسی، بر برجسته‌سازی الگوی مؤمن کامل در نسبت با عبادت، اخلاق اجتماعی و پایبندی به حق دلالت دارد (تفسیر نور، قرائتی، ج ۹، ص ۱۴۷).

در خوانش‌های تفسیری، عبارت «الَّذِينَ مَعَهُ» در این آیه به‌صورت عام بر یاران پیامبر(ص) اطلاق شده است با این حال، در برخی روایات شیعی، مصادیق خاصی برای برخی اوصاف ذکر شده‌اند. از جمله در روایتی منسوب به امام رضا(ع)، تعبیر «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ» به امیرالمؤمنین حضرت علی(ع) تفسیر شده است (بحار الأنوار، ج ۴۱، ص ۶۸). حضور این آیه در کتیبه محراب، با توجه به این خوانش روایی امکان تأکید بر جایگاه الگویی امیرالمؤمنین(ع) را در میان یاران پیامبر(ص) فراهم می‌سازد.

از منظر تأویلی و در پیوند با روایت‌گری فضایی، استقرار این آیات در بخش آغازین مجموعه کتیبه‌های محراب می‌تواند به‌عنوان نقطه‌ی شروع یک روایت معنایی تلقی شود که در آن مخاطب با تصویری جامع از مؤمن آرمانی مواجه می‌گردد. مؤمنی که پیوند میان عبادت، اخلاق جمعی و التزام به حق را در خود جمع کرده است. این چنین چنین خوانشی را ممکن می‌سازد که الگوی ایمانی معرفی شده در آیه نه صرفاً محدود به یک مقطع تاریخی خاص بلکه واجد ظرفیتی فراتاریخی برای معناپردازی در بستر فضای قدسی محراب است.

بر این اساس، کتیبه‌ی نخست محراب مسجد جامع کرمان را می‌توان به‌مثابه مدخلی برای روایت معنایی کلی محراب دانست. روایتی که با معرفی ویژگی‌های بنیادین مؤمن کامل آغاز شده و زمینه را برای تداوم مفاهیم هدایت، بندگی و پیوند انسان با امر قدسی در کتیبه‌های بعدی فراهم می‌آورد.

۲.۳. کتیبه دوم (سوره اسراء، آیات ۸۰-۷۸)

در تداوم مفهومی کتیبه‌ی نخست، که یکی از ویژگی‌های یاران پیامبر(ص) را «تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا» معرفی می‌کند. کتیبه‌ی دوم محراب به مضامین مرتبط با نماز و صداقت در سیر عمل عبادی می‌پردازد. این کتیبه مشتمل بر آیات

۷۸ تا ۸۰ سوره‌ی اسراء است که در آن‌ها بر اقامه‌ی نمازهای واجب، نماز شب و طلب یاری الهی در آغاز و انجام کارها تأکید شده است (جدول ۱، ردیف ۲).

در این آیات، مفاهیمی چون «مُدْخَلَ صِدْقٍ»، «مُخْرَجَ صِدْقٍ» و درخواست «سُلْطَانًا نَصِيرًا» به‌عنوان عناصری کلیدی مطرح می‌شوند. در خوانش‌های تفسیری این تعبیر به صداقت در نیت، استمرار در عمل و نیاز انسان به پشتیبانی الهی برای حفظ استقامت در مسیر بندگی اشاره دارند (تفسیر نور، قرائتی، ج ۵، ص ۱۰۴). حضور این مفاهیم در فضای محراب که محل تمرکز و ایستادن در برابر قبله است. پیوندی معنادار میان عبادت ظاهری و صداقت باطنی برقرار می‌کند.

بر اساس برخی تفاسیر شیعی، «سُلْطَانًا نَصِيرًا» به‌عنوان نمادی از یاری الهی تفسیر شده و در مواردی مصادیقی چون امیرالمؤمنین حضرت علی (ع) و اهل‌بیت (ع) برای آن ذکر شده است (تهرانی صادقی، ۱۳۹۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق). درج این آیه در کتیبه‌ی محراب، با توجه به این پیش‌زمینه‌های تفسیری امکان تأکید بر پیوند میان عبادت، هدایت و اتکای مستمر به منبع الهی یاری را فراهم می‌سازد.

از منظر روایت‌گری فضایی، قرارگیری این کتیبه پس از آیات سوره فتح، می‌تواند به‌عنوان مرحله‌ای تکمیلی در روایت معنایی محراب تلقی شود. مرحله‌ای که در آن پس از معرفی کنش عبادی، بر کیفیت درونی آن و صداقت در آغاز و انجام عمل تأکید می‌شود. این چینش، چنین خوانشی را ممکن می‌سازد که محراب نه‌تنها محل انجام مناسک دینی بلکه فضایی برای یادآوری پیوستگی نیت، عمل و استمرار در مسیر بندگی است. بر این اساس، کتیبه‌ی دوم در ساختار کلی محراب مسجد جامع کرمان، نقشی تقویتی در روایت معنایی ایفا می‌کند و با تمرکز بر مفهوم صدق و نیاز به یاری الهی، پیوند میان عبادت فردی و سلوک درونی را در بستر معماری قدسی برجسته می‌سازد.

۳.۳. کتیبه سوم (سوره جمعه، آیات ۱۱-۹ و سوره بقره، آیات ۲۵۶-۲۵۵)

سوره جمعه از نظر محتوایی، پیوندی مستقیم با کارکرد مسجد جامع به‌عنوان محل اقامه نماز جمعه دارد و حضور آن در کتیبه‌های مسجد جامع کرمان از منظر عملکردی و معنایی قابل‌توجه است (جدول ۱، ردیف ۳). آیه‌ی «فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ» با تأکید بر تقدم ذکر خداوند بر معاملات دنیوی مفهومی بنیادین را درباره نسبت عبادت و معیشت مطرح می‌کند. این مضمون در بافت مکانی مسجد جامع کرمان و نزدیکی آن به بازار، قرابت معنایی روشنی می‌یابد و نوعی گفت‌وگوی مفهومی میان فضای عبادت و فضای اقتصاد شهری برقرار می‌سازد (جعفری‌فرد و همکاران، ۱۴۰۱). در ادامه این سوره، آیه «وَتَرْكُوكَ فَإِنَّمَا» به واقعه‌ای تاریخی اشاره دارد که در آن گروهی کثیری از مسلمانان پیامبر (ص) را در هنگام ایراد خطبه نماز جمعه ترک کرده و به‌سوی کاروان تجاری رفتند. این رخداد در منابع تفسیری به‌عنوان نمونه‌ای از تعارض میان جاذبه‌های دنیوی و پایبندی به ذکر الهی نقل شده است (بحارالأنوار، ج ۸۶، ص ۱۹۵). درج این آیه در فضای مسجد جامع، می‌تواند به‌مثابه یادآوری مستمر این تقابل مفهومی تلقی شود و مخاطب را به بازاندیشی در اولویت‌های فردی و جمعی فراخواند.

از منظر کالبدی و نوشتاری، در این کتیبه ترکیب عبارت «عُرْوَةُ الْوُثْقَى» (برگرفته از آیه الکرسی) با متن سورة جمعه و به کارگیری شیوهی کتیبه نویسی «مادر و بچه» قابل توجه است. این هم‌نشینی متنی فراتر از صرف نقل آیات، نوعی پیوند معنایی میان مفاهیم ایجاد می‌کند. در تفاسیر شیعی، «عُرْوَةُ الْوُثْقَى» به عنوان نماد راهی استوار و تکیه‌گاهی مطمئن برای هدایت انسان تفسیر شده است و در برخی روایات، مصادیقی چون اهل بیت (ع) برای آن ذکر شده‌اند (تفسیر الصافی، فیض کاشانی، ۱۳۷۳؛ تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، ۱۳۸۷).

هم‌نشینی این مفهوم با مضامین سورة جمعه، به‌ویژه آیات مرتبط با ترک تجارت و پایبندی به ذکر الهی، امکان خوانشی تأویلی را فراهم می‌سازد که در آن «عُرْوَةُ الْوُثْقَى» به عنوان نماد ثبات و هدایت در برابر لغزش‌های ناشی از دنیا طلبی عمل می‌کند. این معنا در امتداد مفهومی کتیبه‌ی دوم و مفهوم «سُلْطَانًا نَصِيرًا» قابل تفسیر است. به گونه‌ای که هر دو بر ضرورت اتکای انسان به مرجعی مطمئن برای پایداری در مسیر عبادی تأکید دارند. در مجموع، کتیبه سوم با پیوند دادن عبادت جمعی، اقتصاد شهری و مفهوم هدایت، نقشی کلیدی در روایت معنایی مسجد جامع ایفا می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه متن قرآنی در بستر معماری به ابزاری برای سامان‌دهی نسبت میان دین، جامعه و زندگی روزمره تبدیل می‌شود.

۴.۳. کتیبه چهارم (سوره جمعه، آیات ۸-۱)

آیات ابتدایی سورة جمعه (جدول ۱، ردیف ۴)، پس از حمد الهی و تبیین چگونگی بعثت پیامبران، رسالت الهی به عنوان «فضل خداوند» معرفی می‌شود. این تعبیر، رسالت را نه صرفاً جایگاهی اجتماعی بلکه موهبتی الهی می‌داند که اعطای آن تابع اراده خداوند است. در مقابل این فضل قرآن کریم با به کارگیری تمثیل «كَمَثَلِ الْجَمَارِ» از گروهی یاد می‌کند که حامل علم و کتاب‌اند اما از حقیقت آن بهره‌ای نمی‌برند. تمثیلی که در تفاسیر ناظر بر فاصله‌ی میان دانستن و التزام عملی به حقیقت دانسته شده است (تفسیر نور، قرائتی، ج ۱۰، ص ۴۴). در سیاق تاریخی نزول آیات، این تمثیل به گروهی از اهل کتاب نسبت داده می‌شود که با وجود آگاهی از آیات الهی به تکذیب آن پرداختند: «الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ». با این حال، ساختار تمثیلی آیه امکان تعمیم معنا را فراهم می‌سازد و آن را به هشدار فرازمانی تبدیل می‌کند. هشدار نسبت به هرگونه گسست میان معرفت، عمل و هر وضعیتی که در آن، آگاهی دینی به التزام اخلاقی و رفتاری منتهی نشود.

در حکمت و تفسیر شیعی مفهوم «آیات الهی» دامنه‌ای گسترده‌تر از متن مکتوب قرآن می‌یابد و علاوه بر آیات لفظی و آفاقی شامل «آیات انسانی» نیز می‌شود یعنی انسان‌های برگزیده‌ای که به عنوان تجلی هدایت الهی در تاریخ معرفی شده‌اند (نجفیان و همکاران، ۱۳۸۹). در این چارچوب، بر اساس روایات منقول، شخصیت‌هایی چون پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) به عنوان مصادیقی از «آیه» و «حجت» الهی معرفی می‌شوند. از جمله در روایتی منسوب به حضرت علی (ع)، ایشان خود را «آیه‌ی کبری» و «عروه الوثقی» معرفی می‌کند (بحار الأنوار، ج ۳۹، ص ۳۳۵). هشدار پایانی آیه

«وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» نیز در همین راستا قابل تفسیر است. هشدارى که بر پیامدهای گسست از حقیقت و نادیده گرفتن نشانه‌های هدایت تأکید دارد بی‌آنکه به مصداقی خاص یا دوره‌ای معین محدود شود.

در مجموع، کتیبه چهارم با تأکید بر مفهوم «فضل الهی» در برابر «تکذیب آیات»، لایه‌ای اخلاقی هشداردهنده به روایت معنایی مسجد می‌افزاید و در امتداد کتیبه‌های پیشین مسیر حرکت از عبادت، صداقت و هدایت به مسئولیت انسانی در قبال حقیقت را تکمیل می‌کند.

۵.۳. کتیبه پنجم (اسماء مبارک محمد و علی)

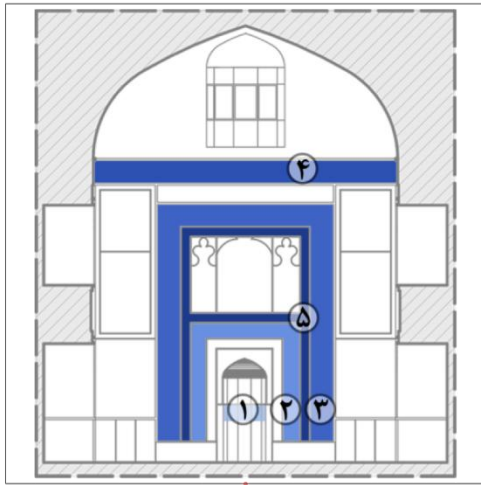
در کتیبه پنجم، نام‌های مبارک حضرت محمد(ص) و حضرت علی(ع) با بهره‌گیری از خط معقلی و در قالب طرح قفل در متن تزئینات محراب ظاهر می‌شوند (جدول ۱، ردیف ۵). این شیوه‌ی نگارش که از ویژگی‌های شاخص کتیبه‌های معقلی به‌شمار می‌رود، به‌واسطه‌ی صراحت خوانش و استحکام ساختاری امکان برداشت‌های دوپهلوی را به حداقل می‌رساند و دلالتی مستقیم و تثبیت‌شده را به مخاطب منتقل می‌کند.

قرارگیری صریح این اسامی در پایان توالی کتیبه‌ها در امتداد آیات پیشین، چنین خوانشی را ممکن می‌سازد که مسیر تأویلی و معنایی شکل‌گرفته در کتیبه‌های پیشین در این نقطه به نوعی تثبیت مفهومی می‌رسد. در این چارچوب، مفاهیمی چون عبادت، صداقت، هدایت و مسئولیت در برابر حقیقت که در کتیبه‌های قبل به‌صورت تدریجی و آیه‌محور طرح شده‌اند. در این کتیبه با ارجاع مستقیم به محور نبوت و ولایت صورت‌بندی می‌شوند.

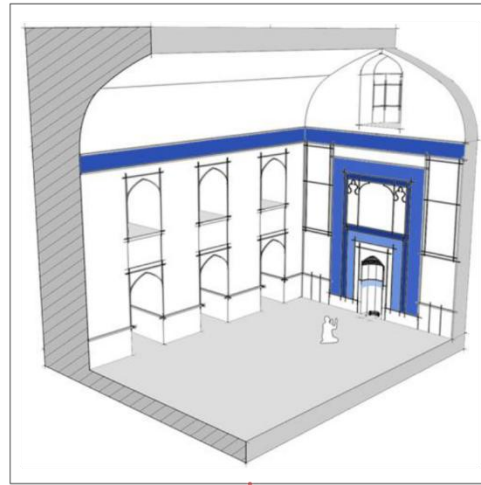
به‌کارگیری هم‌زمان نام پیامبر(ص) و امیرالمؤمنین علی(ع) به‌ویژه در قالب هندسی بسته و قفل‌گونه می‌تواند نشانه‌ای از تأکید بر پیوستگی مفهومی نبوت و ولایت تلقی شود. پیوستگی‌ای که در سنت تفسیری شیعی به‌عنوان استمرار هدایت الهی در تاریخ فهم می‌شود. از این منظر کتیبه‌ی پنجم نه عنصری مستقل بلکه حلقه‌ی پایانی یک روایت فضایی و معنایی است که از آیات قرآنی آغاز شده و در نهایت به تصریح مصادیق هدایت ختم می‌گردد.

۶.۳. جمع‌بندی تحلیل روایتگری کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان

بدین ترتیب، کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان در قالب ساختاری روایی و معناپرداز عمل می‌کنند که در آن انتخاب آیات، ترتیب استقرار و شیوه‌های نگارشی منسجم از نسبت میان وحی تا هدایت را ممکن می‌سازد. یافته‌ها نشان می‌دهند که در این محراب با آیات منتخب مسیری مفهومی از توحید تا امامت (مصدق عینی هدایت) ترسیم شده است. بر این اساس، کتیبه‌ها نه صرفاً عناصر تزئینی بلکه رسانه‌ای فعال‌اند که با بهره‌گیری از متن قرآن در شکل‌دهی به روایت تاریخی نبوت و امامت و تجربه‌ی قدسی مخاطب نقشی اساسی ایفا می‌کنند.

برش - نما از محراب مسجد جامع کرمان

برش - مدل 3D از محراب مسجد جامع کرمان

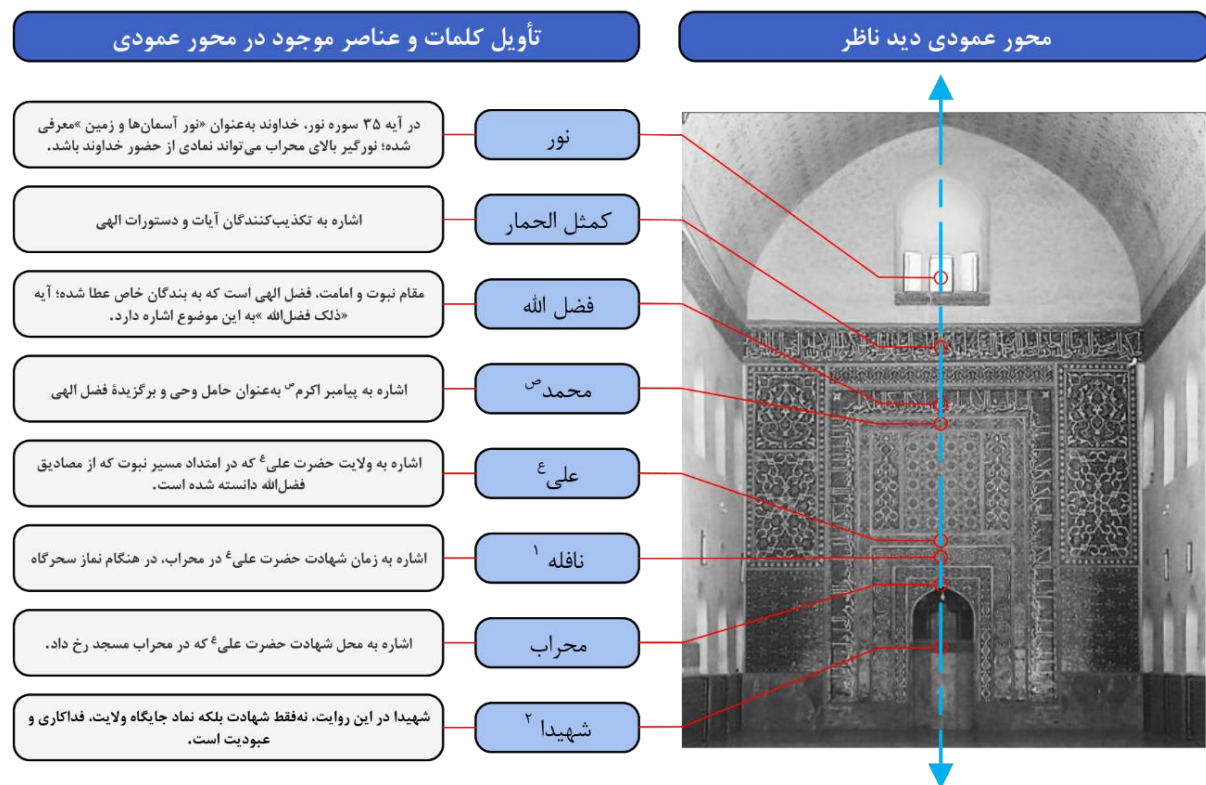
مسیر روایتگری کتیبه های محراب مسجد جامع کرمان

تصویر ۴. دیاگرام مسیر لایه‌ای روایتگری کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان؛ از متن وحی به معنا در فضا. منبع: نگارندگان

۴. خوانش رمزگونه کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان

فضای محراب در معماری اسلامی صرفاً محل ایستادن امام جماعت نیست بلکه نقطه‌ای نمادین است که در آن فرم، نور، آیات به هم می‌پیوندند تا روایتی رسانه‌ای را بازگو کنند. اگر به چینش کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان با نگاهی تأویلی نگریسته شود نظم عمودی و رمزگونه در آن قابل شناسایی است. دیاگرام زیر (تصویر ۵)، روشی برای خوانش عمودی کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان ارائه می‌دهد. روایتی معنایی که با الهام از مفهوم «عُرْوَةُ الْوُثْقَى» در آیه‌الکرسی، همچون طنابی معنوی از بالا به پایین کشیده شده و ساختاری تأویلی در متن معماری خلق کرده است. این خط عمودی از استعاره «نور» به عنوان نماد حضور الهی آغاز می‌شود و با عبور از مفاهیم کلیدی چون هشدار به منکران آیات، نبوت، امامت و در نهایت شهادت، سیر معنوی مؤمن را از آسمان تا زمین یا از توحید تا بندگی بازنمایی می‌کند. در این ساختار، هر کتیبه نه تنها به تنهایی حامل معناست بلکه در پیوند با دیگر کتیبه‌ها، روایتی پیوسته از

تصویر ۵. روایت عُرْوَةُ الْوُثْقَى؛ خوانش عمودی کتیبه‌های محراب. منبع: نگارندگان

اصول اعتقادی اسلام (توحید تا ولایت) را به تصویر می‌کشد.

مکان‌یابی دقیق واژگان کلیدی در امتداد این محور عمودی نشان می‌دهد که معماری محراب، خود به مثابه متنی قدسی عمل می‌کند. متنی که در آن فرم و محتوا به طور هم‌زمان در خدمت انتقال پیام وحیانی قرار گرفته‌اند. به بیانی

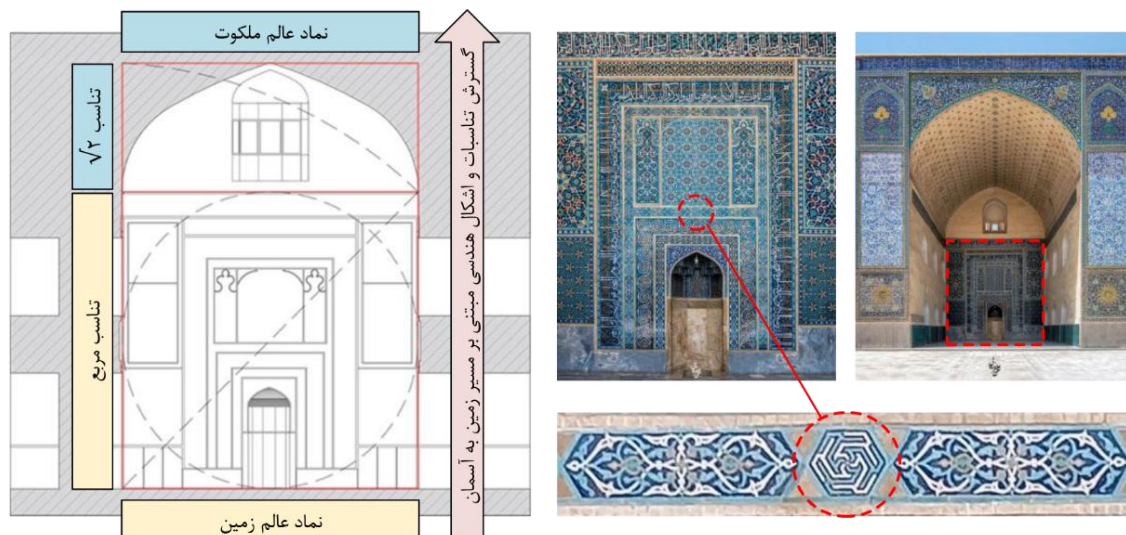
دیگر استعاره‌ی «عُرْوَةُ الْوُثْقَى»، نه فقط به عنوان مفهومی الهی در متن قرآن بلکه به عنوان الگویی فضایی در کالبد معماری عمل می‌کند. الگویی که مؤمن را به چنگ زدن به ریسمان هدایت از زمین تا ملکوت دعوت می‌کند.

۵. میانهٔ مربعِ عالمِ محراب مسجد جامع کرمان

در ساختار هندسی محراب مسجد جامع کرمان، تناسب اصلی بر پایهٔ شکل مربع سامان یافته‌اند. شکلی که در نمادشناسی هنر اسلامی نمادی از زمین و عالم ماده است (عابد دوست و کاظم پور، ۱۳۹۵). بر اساس ترسیم خطوط فرضی تقاطع اضلاع این مربع نقطهٔ مرکزی دقیق آن با محل کتیبهٔ نام حضرت علی (ع) منطبق است. گویی این نام در قلب هندسه محراب جای گرفته و نماد حضور معنایی او در مرکز هستی مادی است (تصویر ۶).

در بالا، طاق ایوان محراب یک نورگیر جای گرفته‌است. جایی که در نمادشناسی نمایانگر آسمان، ملکوت و اتصال به عالم بالا تلقی می‌شود (تقی پور و مجدزاده، ۱۴۰۳). این ترکیب فضایی، یک روایت نمادین را شکل می‌دهد که در آن حضرت محمد (ص) و علی (ع) در مرکز زمین قرار دارند و نور الهی از فراز آسمان بر آن‌ها می‌تابد. بدین ترتیب، معماری و تزئینات محراب همچون عالمی نمادین به تصویر کشیده می‌شود. زمینی مربع گونه با مرکزیت ولایت حضرت علی (ع) و آسمانی طاق دار با پنجره‌ای به سوی نور خداوند. هرچند ذات الهی مکان‌پذیر نیست. اما جای‌گیری نورگیر در اوج، استعاره‌ای از حضور هدایت الهی در رأس این ساختار معنوی است.

در این مرکزیت نام حضرت علی (ع) در قلب مربع نه فقط جنبه تزئینی یا تصادفی دارد بلکه بیانگر اصل «علیٌّ مع الحق و الحق مع علی» (بحار الأنوار، ج ۳۶، ص ۸۴) یا همان مفهوم «عُرْوَةُ الْوُثْقَى» در کالبد معماری است. گویی علاوه بر خطوط، هندسه نیز به ولایت و جانشینی امیرالمومنین حضرت علی (ع) گواهی می‌دهد.

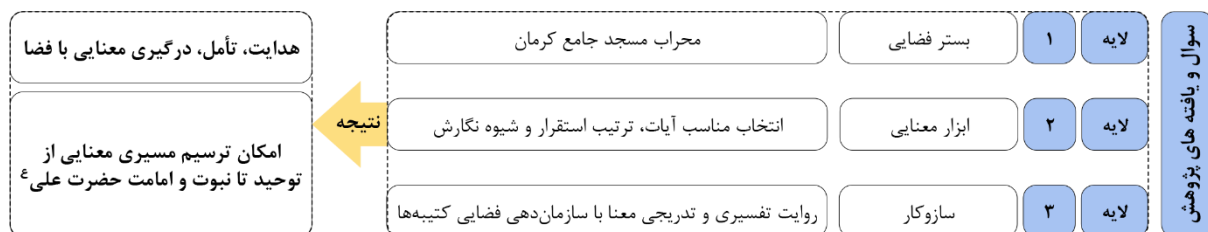
تصویر ۶. کتیبه نام حضرت علی (ع) در میانهٔ عالم محراب و نقطه اتصال زمین (انسان) به آسمان (خداوند). منبع: نگارندگان

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر خوانش تأویلی کتیبه‌های محراب مسجد جامع کرمان نشان داد که این کتیبه‌ها فراتر از عناصر تزئینی در قالب ساختاری روایی و معناپرداز در بستر معماری عمل می‌کنند. یافته‌ها حاکی از آن است که انتخاب آیات، ترتیب استقرار و شیوه‌های نگارشی کتیبه‌ها امکان ترسیم مسیری مفهومی از توحید تا نبوت و امامت حضرت علی(ع) را فراهم ساخته و محراب را به فضایی تفسیری و روایی برای مخاطب بدل کرده است.

از منظر نظری این پژوهش با تأکید بر نقش کتیبه‌ها به عنوان رسانه‌ای فعال در انتقال معنا با توجه به بستر زمانی خود نشان می‌دهد که فهم آثار مذهبی نیازمند توجه هم‌زمان به متن وحی، سنت تفسیری و سازمان فضایی است. از نظر روش‌شناختی نیز تلفیق تحلیل متنی، فضایی و تأویلی الگویی مکمل برای رویکردهای توصیفی و زیبایی‌شناسانه رایج ارائه می‌دهد و امکان خوانش چندلایه معماری مذهبی را تقویت می‌کند.

با این حال دشواری تأویل نیت معماران تاریخی و محدودیت منابع مکتوب مربوط به دوره مظفری از جمله چالش‌های پژوهش حاضر به‌شمار می‌آیند. از این‌رو نتایج باید در چارچوب شواهد عینی و به‌عنوان یکی از خوانش‌های ممکن تلقی شوند. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، ساختار روایی کتیبه‌های محراب‌های هم‌دوره به‌صورت تطبیقی بررسی شده و تحلیل جامعه‌شناختی مخاطبان تاریخی مساجد به‌منظور درک عمیق‌تر تجربه معنایی فضا مورد توجه قرار گیرد.

تصویر ۷. دیاگرام فرآیند پژوهش و نتیجه‌گیری. منبع: نگارندگان

اعلام عدم تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها

قرآن کریم.

پوپ، آرتور. (۱۳۸۷). شاهکارهای هنر ایران، ترجمه ناتل خانلری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ثابت‌نیا، علی. (۱۳۹۰). جلوه های هنری مکتب قاجار در آستان قدس رضوی. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

حسکانی، علی بن عیسی. (۱۴۱۱ق). شواهد التنزیل. بیروت: دار المرتضی.

صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۹۰). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. تهران: فرهنگ اسلامی.

طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۸). تفسیر المیزان، ترجمه: سیدمحمد باقر موسوی همدانی.

فضایلی، حبیب الله. (۱۳۶۲). تعلیم خط. تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی. (۱۳۷۳). تفسیر الصافی. تهران: مکتبه الصدر.

قزائتی، محسن. (۱۳۹۵). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۷). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

نصر، سیدحسین. (۱۳۷۵). جوانان مسلمان و دنیای متجدد. تهران: طرح نو.

نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۴۰۲). مبانی نظری معماری. تهران: دانشگاه پیام نور.

نقره‌کار، عبدالحمید. رنجبر کرمانی، علی محمد. حمزه نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و

شهرسازی. تهران: دفتر معماری و طراحی شهری وزارت مسکن و شهرسازی.

ویلبر، دونالد، ن. (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ترجمه عبدالله فریار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

هیلن براند، رابرت (۱۴۰۰)، معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی. چاپ هشتم. تهران: روزنه.

مقالات:

احمدزاده، فرید. نورسی، حامید، هنردان، مریم. (۱۳۹۷). بازشناسی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان.

مطالعات ایرانشناسی، دوره ۴، شماره ۱۱، صص ۴۷-۶۶

- احمدی، مهدیه. فرکیش، هیرو. احمدی، وحید و میرزا کوچک خوشنویس، احمد. (۱۳۹۹). بازشناسی رابطهٔ رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران (مورد پژوهی: مساجد عصر صفوی اصفهان). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، دوره ۵، شماره ۲، صص ۷۴-۵۱.
- انصاری، محمدعلی. (۱۳۹۶). غدیر خم در منابع اهل سنت با توجه به مساله وحدت مسلمین. سومین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. تهران.
- بیرامی، ریحانه. فرخ فر، فرزانه. (۱۳۹۶). مطالعه اجزای کالبدی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان بر اساس کاربرد عناصر بصری. تاریخ و فرهنگ، سال ۴۹، شماره ۲، شماره پیاپی ۹۹، صص ۶۶-۳۳.
- تقی‌پور، شهرام. مجدزاده، نرجس. (۱۴۰۳). واکاوی معناگرایانه کاربرد اشکال هندسی در معماری. پایا شهر، شماره ۶۱.
- جعفری فرد، سیدرضا. حبیب‌اللهی، محمدهادی. حسن زاده سروستانی، حسین. (۱۴۰۱). رابطه مسجد با امور مالی و اقتصادی در آیات قرآن کریم. معرفت، سال ۳۱، شماره ۲۹۲.
- سامانیان، ساسان. فیزیابی، بهمن. مظاهری راینی، حدیث. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی نقوش هندسی تزئینات مسجد جامع کرمان با مسجد جامع یزد با تاکید بر ایوان‌ها و ورودی‌ها. نگره، شماره ۵۹، صص ۱۶۱-۱۴۵.
- شاکری، موسی. آرمان، حسام‌الدین. (۱۳۹۶). تاثیر نماد گرایی در معماری اسلامی بر ایجاد حس تعلق و هویت مکان. اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی. بجنورد.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۴). نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی. کتاب ماه هنر، شماره ۸۹.
- شجاعی، سید مجتبی و متین، مهرداد. (۱۳۹۸). تبیین نشانه‌شناختی رمزگان در روش‌های بازنمایی معماری. معماری و شهرسازی آرمانشهر، شماره ۲۹، صص ۶۳-۴۵.
- شریعت، زهرا (۱۳۸۶). تزئینات کتیبه‌ای آستان مقدس قم. مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، صص ۹۲-۹۱.
- عابد دوست، حسین. کاظم‌پور، زیبا. (۱۳۹۵). تحلیل ریشه‌ها و مفاهیم نقوش هندسی معماری دوره اسلامی در هنر کهن ایرانی. نگارینه هنر اسلامی، دوره ۳، شماره ۱۰، صص ۵۷-۴۱.
- علی‌آبادی، محمد. (۱۳۸۶). هندسه جاویدان (یا هندسه آسمانی) در معماری. نشریه بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت تهران، دوره ۱۸، شماره ۵، صص ۷۳-۶۳.
- عنصری، جابر. (۱۳۸۳). تاثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی ایران. فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره ۷، صص ۱۴۶-۱۲۱.
- فغفوری، رباب. بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۳). جایگاه کتیبه‌ها در معماری اسلامی و نقش آنها در بروز رفتارهای عبادی. کنفرانس بین‌المللی نیارش شهر پایا. تهران.

کشفی، حجت. (۱۳۷۶). تجلی نام «امیرالمؤمنین علی(ع)» در معماری اسلامی. نشریه فرهنگ کوثر، شماره ۴، صص ۷۰-۷۳.

گلی، احمد و اسدی، سمیه. (۱۳۹۲). نقش تصویر در تاویل متن. پژوهش های ادبی و بلاغی، شماره ۵، صص ۳۱-۴۶.
محمدی مظفر، محمد حسن. (۱۳۹۳). نقدی بر تأویل ستیزی ابن تیمیه. پژوهشنامه مذاهب اسلامی، شماره ۱، صص ۲۹-۴۴.

نجفیان، آرزو. عامری، حیات. قیومی، صدیقه. (۱۳۸۹). نگاهی نشانه‌شناختی به واژه «آیه» در قرآن کریم. نقد ادبی، شماره ۱۰، صص ۲۰۴-۱۵۷.

هاشمی طغراجرودی، سید مجید. جواهری، علیرضا. حیدرپور، مسعود. (۱۳۹۷). کارکرد اجتماعی وقف و بناهای عام‌المنفعه الگوی پایدار احسان در شهرسازی ایرانی اسلامی: نمونه موردی مجموعه گنجعلیخان کرمان. چهارمین همایش ملی معماری و شهر پایدار. تهران.

هاشمی طغراجرودی، سید مجید. نقره‌کار، سلمان. کوثر، فاطمه. (۱۴۰۲). ارزیابی کمی و کیفی از کتیبه‌های زیارتگاهی شیعه مطالعه موردی باب‌القبله تا گنبدخانه حرم مطهر امام حسین(ع)، پژوهش‌های معماری اسلامی. دوه ۱۱، شماره ۳، صص ۱-۲۶.

هاشمی طغراجرودی، سیدمجید. مرعشی، شیماءالسادات. (۱۳۹۷). تجلی شهرعلم در متون مقدس و نمادهای هندسی-تزیینی مسجد گنجعلیخان کرمان. دومین همایش ملی مستندنگاری میراث طبیعی و فرهنگی. تهران.